

Türkiye Sanayiinin Bünyesi ve Dağılışı

I

Doçent Dr. Erol Tümertekin
İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü

I - GİRİŞ

Türkiyede sanayi faaliyetlerine ait bilgilerin kaynaklarını 1913-1915 Sanayi Tahriri¹, 1927 Sanayi Tahriri², Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden sanayi müesseseleri hakkında 1932-41 yılları arasında yapılan sayımlar³ ve 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı teşkil etmektedir. Bunlara 1954 yılı Nisan ayında yapılan ve bilâhare her altı ay-

¹ Türkiyede tertiplenen sanayi sayımlarının metodolojisi, sayımların arzettiği noksanlar ve neticelerin tahlili Doç. Dr. Cillov'un «Türkiye'de Sanayi Sayımları» İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt XIII. No. 1-4 ve «Türkiye'de Sanayi İstatistikleri» adlı yazılarında etraflı olarak incelenmiştir. Bu bakımlardan fazla malûmat için mevzu bahis yazılara bakılmalıdır.

Cumhuriyetten önce memleketimizde tertiplenen 1913 sayımında 252 ve 1915 sayımında 264 sınaî müessesenin sayımı yapılabılmıştır. Bu sayımlarda tesbit edilen sanayi müesseseleri gıda, toprak, dericilik, ağaç eşya sanayii, dokuma sanayii, kâğıt ve mamulleri sanayii ve kimya sanayii ibarettir. Bu müesseselerde 1913'de 16975, 1915'de ise 14064 kişinin çalıştığı öğrenilmekteyse de, bu sayımlar İstanbul, İzmir, Bursa, Manisa ve Uşak şehirlerinde bir kısım müesseselere ait malûmatı ihtiva ettiği için memleket çapındaki ve bilhassa sanayi coğrafi dağılışı aksettirme bakımından değeri azdır.

² Önceki sayımlardan farklı olarak küçük sanayii de kavramış olan 1927 Sanayi Tahririnde sanayi faaliyetleri sanayii istihraciye, ziraat sanayii, dokuma sanayii, kereste ve mamulleri, kâğıt ve karton sanayii, maden sanayii, bina inşaatı sanayii, kimya sanayii ve muhtelif ve belirsiz sanayi grupları adı altında toplanmıştır. Buralarda çalışanların sayısı 256.355 kişidir.

³ 1927 yılında kabul edilen Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden müesseselerin faaliyetlerini gösteren istatistikler 1932 ile 1941 arasında yayınlanmıştır.

⁴ İşçi ücretleri anketi, 1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanununun şümülüne giren işyerlerinde çalışan işçilerin ücretleri v.s. hakkında bilgi vermektedir. Bahis konusu işyerleri, nüfusu 50.000'den yukarı olan şehirlerde 4 veya daha fazla işçi çalıştıran, 50.000'den aşağı nüfuslu şehirlerde ise, 10 veya daha fazla işçi çalıştıran müesseselerdir. 1954 Nisan ayında yapılan ilk işçi ücretleri anketi maden, mensucat ve çimento sanayii kollarında yapılmış, müteakip anketlerde ise gıda, tütün, matbuat, deri, kereste, tuğla, kiremit ve cam sanayileri de anket içine alınmıştır.

da bir tekrarlanan «İşçi Ücretleri Anketi»'ni de ilâve etmek lâzımdır.

Bu sayımlar içinde Türkiye sanayiinin gerek bünyesi ve gerek coğrafi dağılışı hakkında oldukça tatminkâr malûmat edinmemize imkân veren 1951 yılının Mayıs ayı içersinde, «1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı» adı altında icra edilenidir.

1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı 23/3/1950 tarih ve 5622 sayılı Sayımlar Kanunu ile 1951 yılı Muvazenei Umumiye Kanununun alâkalı hükümleri gereğince yapılmıştır. Bütün il ve ilçe merkezleri ile, nüfusu 2000'den fazla olan bucak merkezleri ve köyler ve nüfusları 501-2000 olan bucak merkezleri ve köylerden örnekleme usulü ile seçilmiş olan yerler sayımın icra sahası içine ithal edilmiştir. İşyerlerinin yerli ve yabancı hususî teşebbüslerle, Devlet, Özel İdare, Belediye ve köylere ait olup olmamasında bir fark gözetilmemiş ve sayım konusuna giren her müessese nazarı itibare alınmak suretiyle sayıma dahil edilmiştir. Birleşmiş Milletler İstatistik Komisyonunun tavsiyelerine uyularak sanayi guruplarının ayrılmış olması ve malûmatın tasnifi 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımının mühim hususiyetlerinden biridir. Böylece, bu sayım neticelerini yakından tetkik ederek değerlendirilmesi memleketimizdeki sanayi faaliyetlerinin gerek bünyesi ve gerek coğrafi dağılışı hakkında bilgi edinmemize ve bilâhara diğer memleketlerle bazı mukayeseler yapılmasına yol açabilir. Evvelki sanayi sayımlarının, sayfa altı notlarında kısaca temas ettiğimiz, Dr. Cillov'un ise adı geçen yazılarında etraflı olarak incelediği mahiyetlerinin tetkiki, bunların, Türkiye sanayiinin mevzu bahis cephelerinin belirtilmesine yarayacak değerde olmadıklarını göstermektedir. Bu kısa izahatımız, bugüne kadar Türkiye'deki sanayi faaliyetlerinin bünyesi ve coğrafi dağılışının tetkikine girişilmemiş olmasının sebebinin 1950 Sanayi Sayımlarına kadar yapılmış olan sayımlardan tatminkâr malûmat temin edememek olduğunu belirtmektedir. Burada şunu hemen açıklamak lâzımdır; 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımından evvelki sayımlarda, metod ve tasnif bakımından mevcut farklar, bir yandan evvelki sayımların birbirleri ile, diğer taraftan dâha mühim olanı, mevzu bahis sayımlarla 1950 Sayımının neticelerinin mukayesesini çok güçleştirmekte, hattâ imkânsız hale sokmaktadır. Bu bakımdan biz, memleketimizde sanayi faaliyetlerinin, sıhhatle takibi, izah edilen şartlar altında⁵ mümkün olmayan, tekâmül seyrini araştırmaktan ziyade, şimdiye kadar elimizde mevcut olmayan kıymetli malûmatı veren 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımının neticelerini kullanarak Türkiye sanayiinin bünyesi ve memleket içindeki dağılışının tesbiti yolunda bir ilk adım atmaya çalışıyoruz. Ümit ederiz ki, 1950 Sanayi

⁵ Dr. Cillov: adı geçen yazılar.

Sayımı karakterinde yeni sayımlar sık sık yapılır ve bu suretle bir yandan Türkiye sanayiinin tekâmülü sıhhatle takip edilebilir ve diğer yandan da bünyesi ve dağılışı hakkında, bir taslak mahiyetinde olan bu ilk tesbit edilen hususların kontrolü, tashihi ve olgunlaşması mümkün olur⁶.

II - SANAYİ FAALİYETLERİNİN GENEL KARAKTERLERİ

Türkiye'de 1950'de 98.828 sanayi müessesesi mevcuttu. Bunların 17.766'sı nüfusu 501-2000'e kadar olan yerlerde, geri kalanı nüfusu 2000'in üstünde olan yerlerdedir⁷. Bu müesseseler ayrıca hiç işçi çalıştırmayan işyerleri ile 1, 2-3, 4-5, 10-19, 20-49, 50-199 ve 200 ve daha fazla adette işçi çalıştıran müesseseleri ihtiva etmektedir.

İşyerlerinin çalışanlar ve kullanılan muharrik kuvvete göre tasnif ve incelenmesi memleketimiz sanayiinin mahiyeti hakkında bazı ip uçları elde etmemize yardım eder.

Türkiye'de mevcut 82.331 adet işyerinden sadece 137 tanesinde 200 ve daha fazla miktarda işçi çalışmaktadır. 50-199 işçi çalışan 216,

⁶ Diğer bir yazımızda Türkiye sanayiinin tekâmülü, elde mevcut malûmatın temin ettiği imkân nispetinde incelenecektir. Bu iş için, Aylık İstatistik Bültenlerinde neşredilen malûmat dikkatli bir tasnife ve elemeye tabi tutulduktan sonra kullanılabilir. Mevzuubahis bültenlerde 4'den yukarı işçi çalıştıran müesseselere ait malûmat «Vilâyetler itibariyle İşyeri Sayısı» ve bir de «İktisadi faaliyet kolları itibariyle» işyeri sayısı başlıkları ile verilmektedir. İktisadi faaliyet kolları madencilik ve taş ocakları, imalâtçılık, inşaat, elektrik, gaz, su v.s. tesisleri, ticaret, nakliyat, ardiye ve ulaştırma ve hizmetleri ihtiva etmektedir. Bu fasıllardan imalâtçılık başlığı altında toplanan 19 sanayi kolu ve bir de muhtelif sanayi gurubuna ait işyeri sayısının toplanıp tetkiki, esas itibariyle 4 kişiden fazla işçi çalıştıran müesseselere ait olmakla beraber, umumiyetle Türkiye sanayiinin tekâmülü hakkında fikir edinmemize âmîl olabilir.

⁷ İstatistik Yılığ; Cilt 21, sahife 283'de intişar eden 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımının ilk neticelerine göre Türkiyede 98.828 sanayi müessesesi mevcut olup, bunun 17.766'sı nüfusu 500-2000 arasında olan yerlerde, 81.062 adedi de nüfusu 2000'in üstünde olan yerlerdedir. 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımının bilâhare, Aylık İstatistik Bültenleri'nde ayrı ayrı, çeşitli cephelerine ait malûmatın neşredilmesinde daima nüfusları 2000'in üstünde olan yerlerdeki işyerleri adedi esas alınmıştır. 2000'in altında bulunan yerlerdeki sanayi faaliyetlerine ait malûmat belli başlı sanayi kollarına göre tasnif edilmemiş olması, diğer taraftan bu yerler için örnekleme usulünün kullanılmış olması bunun yegâne sebebidir. Fakat, Aylık Bültenlerde işyerlerinin sayısı 82.331 olarak karşımıza çıkmaktadır. Halbuki, Aylık Bültenlerde neşredilen neticelerde 2000'in üstündeki yerlerdeki işyerleri mevzuubahis olduğuna göre işyerleri adedinin 81.062 olması icab ederdi. Biz Aylık Bültenlerdeki rakamların kat'î olduğunu kabul ederek incelemelerimizde onu esas alıyoruz.

20-49 işçi çalışan 440, ve 10-19 işçi çalışan 799 işyeri vardır. Görülüyor ki 10 veya daha fazla işçi çalıştıran 1592 müessesese mevcuttur. Bu rakama göre Türkiye sanayi müesseseleri içinde 10 veya daha fazla işçi çalıştıran müesseselerin nisbeti %1.9 oluyor demektir. Bütün Türkiye sanayii için genel olarak mevcut olan bu durum, belli başlı sanayi kollarında da — bazı istisnalar hariç — pek değişmemektedir. Filhakika, aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi 19 sanayi gurubunda 10 veya daha fazla işçi çalıştırma nispeti %0.08 ile 83 arasında oynamaktadır. Giyim eşyası sanayii %0.08 nispet ile küçük tesislerin hâkim olduğu sanayi kollarının başında gelmektedir.

TABLO I

Sanayi kolları	Toplam	10 veya daha fazla işçi çalıştıran	%
Gıda maddeleri	9737	524	5.3
İçki	527	23	4.3
Tütün	68	57	83
Mensucat	3571	387	10.7
Giyim eşyası	31737	27	0.08
Tahta mamulleri	5074	45	0.8
Mobilya-Mefruşat	1294	12	0.9
Sellüloz	212	9	4.2
Matbaacılık, neşriyat	849	77	0.9
Deri ve mamulleri	4264	29	6.9
Kauçuk	335	35	10.5
Kimyevî maddeler	1178	130	11
Maden k. ve petrol ma.	6	2	33.3
Taş, toprak, cam, çini	1517	84	5.5
Maden izabesi	484	21	4.3
Madenî eşya	13534	52	0.4
Makina	2587	29	1.1
Elektrik makinaları	481	3	0.6
Nakliye vasıtaları	2818	31	1.1
Diğer sanayi	2067	17	0.8

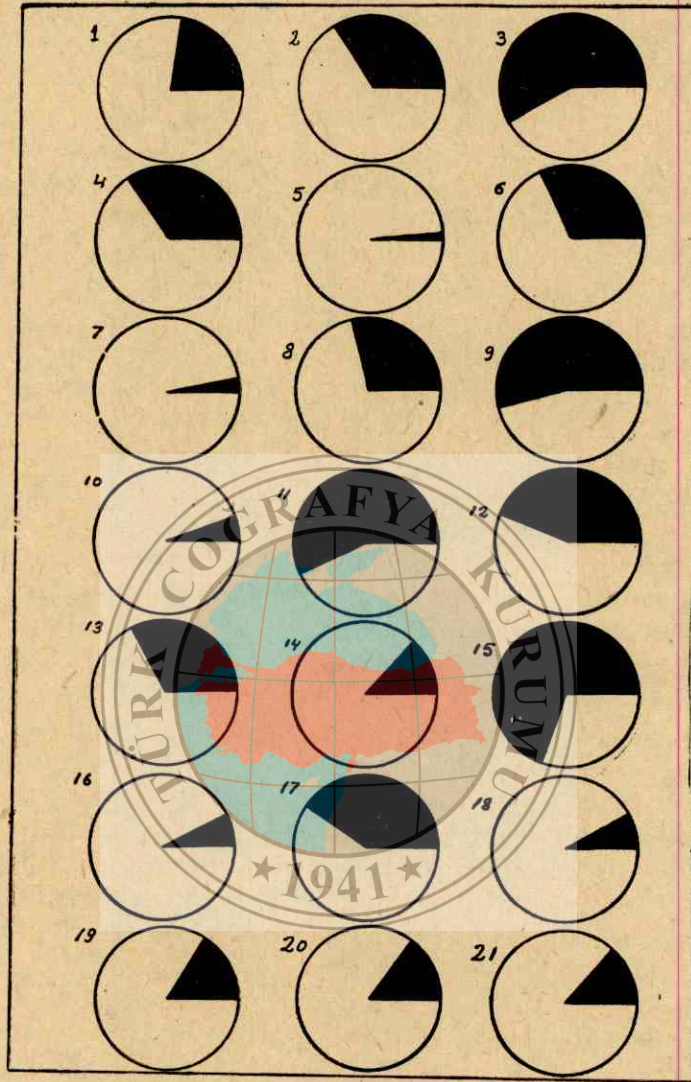
Tütün sanayiinde 10 veya daha fazla işçi çalıştıran müesseselerin nispeti %83'dür. Tütün sanayii bu nispet ile istisna teşkil etmektedir. Tablo'da açık olarak görüldüğü gibi bu nispete yaklaşan bir durum diğer hiçbir sanayi kolunda yoktur. Tütün sanayiinden sonra en yüksek nispet maden kömürü ve petrol mamulleri sanayiindedir ki ancak %33'dür.

İşyerlerinin çalışan işçi sayısına göre tasnifi, memleketimizde küçük sanayinin sayıca hâkim bir durumda olduğunu ortaya koymakta-

dır. Fakat, bilindiği gibi, modern sanayiın en karakteristik vasfı makina kullanılmasıdır. Makinaların da gerek yapılmasında ve gerek çalıştırılmasında ise, her şeyden evvel, insanın kendi kuvvetinden kat kat üstün olan *Muharrik Kuvvetlerin* kullanılması şarttır. Gene bu muharrik kuvvet sayesinde ki, birçok sanayi kollarında işçilerin yerini gittikçe daha fazla bir şekilde makinalar almaktadır. Memleketimiz sanayiinin bünyesi hakkında fikir edinmeye ve bazı neticelere varmaya çalışırken zamanımız sanayiinin bu hususiyetini nazarı itibare alıp, Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin çalışan işçi adedine göre tasnif'in yanında muharrik kuvvet kullanma nispetine göre de tasnif ve incelemek lâzımdır. Tablo II bu maksatla hazırlanmıştır. Tablo'nun tetkiki, Türkiye'de mevcut 82.331 işyerinde⁸ muharrik kuvvet kullanan 10.889 işyeri mevcut olduğunu gösteriyor. Bu duruma göre, Türkiye'de mevcut sanayi müesseselerinin %13'2'si muharrik kuvvet kullanmaktadır. Bu nispet 2'den az ve 50'den fazla beygir gücünde muharrik kuvvet kullanan işyerlerini ihtiva etmektedir. 10 beygir ve daha fazla muharrik kuvvet kullanan müesseseler ise 1905 adettir. Böylelikle Türkiye sanayiinde 10 veya daha fazla beygir muharrik kuvvet kullanan müesseselerin nisbeti ancak %2.3'dür. Muharrik kuvvet kullanan müesseselerin de %16'sı 10 veya daha yukarı beygir muharrik kuvvet kullanmaktadır. Görülüyor ki; sanayimizde muharrik kuvvet kullanma nispeti düşüktür. Buna ilâveten nispeten yüksek takatte muharrik kuvvet istimali nispeti ise daha da düşüktür. Buna rağmen, belli başlı sanayi kollarında muharrik kuvvet kullanılan tesisler nispetinin yakından incelenmesi, sanayimizde, çalışan işçiler nispetinin verdiği neticeler kadar küçük sanayi karakterinin hâkim olmadığını gösteriyor. Tablo II ve Şekil 1'in tetkiki, bütün Türkiye sanayiinde muharrik kuvvet kullanan müesseselerin %13.2 gibi düşük bir nispette olduğu görülmekteyse de, bu nispete çok az muharrik kuvvet kullanan bazı sanayi kollarının mevcudiyeti dolayısıyla varıldığı anlaşılmaktadır. Filhakika, giyim eşyası, mobilya ve mefruşat, deri ve mamulleri, madenî eşya ve elektrik makinaları sanayii hariç, diğer sanayi kollarında muharrik kuvvet kullanma nispeti umumiyetle %15-50 arasında oynamakta, meselâ maden izabe sanayiinde ise %70'e kadar çıkmaktadır.

Türkiye sanayiinin gerek insan gücü gerek muharrik kuvvet bakımından kısa tetkikini şöyle hülâsa edebiliriz:

⁸ İncelemelerimizde 2000'den fazla nüfuslu yerlerde mevcut sanayi tesislerinin esas olacağını belirtmiştik. Bununla beraber, nüfusları 500-2000 arasında olan yerlerde mevcut 17766 sinai müesseseden yalnız 350'sinin 10 veya daha fazla beygirlik motor kullandığını tespit edildiğini bildirmek faydalıdır.

Sekil 1 — Başlıca sanayi guruplarında muharrik kuvvet kullanma nispeti.
(Motive Power in major industrial groups.)

Daireler içindeki siyah kısımlar dairenin mensup olduğu sanayi kolunda muharrik kuvvet kullanma nispetini göstermektedir. (Black areas in the circles show the percentage of the establishments reporting Motive Power units).

1. Gıda maddeleri sanayii - Food Pr., 2. İçki sanayii - Beverage Pr., 3 - Tütün S. - Tobacco Pr.,
4. Mensucat S. - Textile Pr., 5. Giyim Eşyası S. - Apparel Pr., 6. Tahta Mamulleri S. - Wood Pr.,
7. Mobilya ve Mefruşat S. - Furniture Pr., 8. Sellüloz S. - Paper Pr., 9. Matbaacılık ve Neşr. S. - Printing Pr., 10. Deri ve Mamulleri S. - Leather Pr., 11. Kauçuk S. - Rubber Pr.,
12. Kimya S. - Chemical Pr., 13. Maden Kömürü, Petrol Mamulleri S. - Pr. of Petr. and Coal.,
14. Taş, Toprak, Cam, Çini S. - Stone clay Pr., 15. Maden izabesi S. - Metal Primary Pr.,
16. Madeni Eşya S. - Machinery (Except Elec.), 17. Makina S. - Machinery, 18. Elektrik Makinaları - Electric Machinery, 19. Nakliye Vasıtaları - Transport Equip., 20. Diğerleri S. - Miscellaneous Pr., 21. Türkiye - Turkey.

1. Sanayiimizde küçük sanayi hâkimdir. 2. Giyim eşyası, deri ve mamulleri ve mobilya sanayiinde küçük sanayi karakteri bilhassa hâkimdir.

1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımına göre, Türkiye'de nüfusu 2000'in üstünde olan yerlerde sanayi'de 335.576 kişi çalışmaktadır. Bu miktarın 83.938'ini iş sahibi ve ortakları, 20.902'sini ücretsiz aile efradı, 230.736'sını ise ücretli işçiler teşkil eder. Bu durum sanayiimizde aile işletmelerinin, bilhassa bazı sanayi kollarındaki ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Filhakika, meselâ giyim sanayiinde çalışan cem'an 59.814 kişinin 32.560'ını iş sahibi ve ortakları, 6743'ünü ücretsiz aile efradı teşkil etmekte, ücretli işçiler ise 20.514 kişiden ibaret kalmaktadır⁹. Başlıca sanayi kollarında çalışan işçi sayısına gelince; en fazla işçi çalıştıran sanayiın başında mensucat sanayii (67044), giyim eşyası (59814) ve gıda maddeleri 50552 sanayii gelmektedir¹⁰. Bunları tütün, madenî eşya ve diğerleri takip etmektedir.

Türkiye sanayiindeki makina ve tesislerin kıymeti 873.127.240 T.L.¹¹'dir. Tablo III'ün tekiki, dokuma sanayiinin 328 milyon T.L. olan makina ve tesis değeri ile başta geldiğini gösteriyor.

⁹ Dr. Cillov adı geçen yazılarında; 500-2000 nüfuslu yerlerde ise, ücretli çalışanların nispet ve ehemmiyetinin daha da azaldığı ve ücretsiz ve yardımcı aile efradı durumunda olanlar nispetinin %55'e yaklaştığını kaydediyor.

¹⁰ Gerek bu bazılarını zikrettiğimiz çalışanlar adedi, gerekse diyagramda kullanılan adetler Aylık İstatistik Bülteni sayı 22'deki iş sahibi ve ortakları, ücretsiz aile efradı ve ücretli işçiler miktarının toplanması ile elde edilmiştir. Not 9'da temas edilen, 1950 sayımının daha evvel neşredilen neticeleri ile bizim derlediğimiz miktarlar arasında farklar vardır. Meselâ, evveiki neşriyata göre giyim eşyası sanayii 59549 çalışan adedi ile Türkiye'de en çok işçi çalıştıran sanayi kolu olarak gözükmemekte, onu 58706 işçi ile mensucat sanayii ve 48063 işçi ile gıda maddeleri sanayii takip etmektedir. Aylık Bültendeki rakamlara göre yapılan toplamlara göre ise Türkiye'de en çok işçi çalışan sanayi kolu mensucat sanayiidir.

¹¹ Bu rakam, Aylık İstatistik Bülteni No. 22, 1955, Aralık, Ankara, Tablo 501'den alınmıştır. Daha evvel neşredilen sayım neticelerine göre «İstatistik Yılığ» Cilt 21, Ankara, 1954, s. 283-287» tesisler ve makineler kıymeti 851 milyondur. Hemen ilâve edelim ki; iki neşriyattaki rakamlar arasındaki fark sadece yekûnda olmayıp, aynı zamanda muhtelif sanayi kollarındaki tesis ve makina kıymetlerinde de mevcuttur. Meselâ, İstatistik Yılığ, 1954, Cilt 21'de kimya sanayiinde tesis ve makineler kıymeti 127 milyon olarak bildirildiği halde Aylık Bülten 1955, No. 22'de bu kıymet 50 milyon olarak gösterilmiştir. Mensucat sanayiindeki tesis ve makine kıymeti ise, İstatistik Yılığında 249 milyon, bilâhara neşredilen Aylık Bültende 328 milyon olarak verilmiştir. Bu iki mühim fark hariç diğer sanayi kollarında gösterilen kıymetler her iki neşriyatta da birbirini tutmaktadır.

TABLO III

Belli başlı sanayi kollarında makina ve tesisat kıymeti

Sanayi kolları	Makine ve tesisat kıy.	Sanayi kolları	Makine ve tesisat kıy.
	T.L.		T.L.
Mensucat	328.324.957	Matbaacılık, neş.	20.025.619
Maden izabesi	91.789.356	Makinalar	18.050.357
Gıda maddeleri	78.879.413	Tahta mamulleri	13.158.786
Sellüloz	69.415.066	Tütün	10.277.329
Nakliye vasıtaları	55.922.045	Kauçuk	6.978.379
Kimyevi maddeler	50.121.599	Deri ve mamulleri	5.623.581
Taş, toprak, çim.	43.838.819	Diğer	4.398.217
Madenî eşya	28.023.708	Mobilya - mefruşat	2.606.900
İçki	22.190.657	Elektrik makina	1.895.058
Giyim eşyası	21.587.291	Maden kö. ve petrol ma.	22.100

Onu maden izabesi sanayi takip etmektedir. En fazla işçi çalıştıran sanayi kollarından biri olan giyim sanayiinde sadece 21 milyon liralık tesisat vardır. Tesisat ve makina kıymeti en fazla mensucat sanayiindedir. Maden kömürü ve petrol mamulleri sanayiinde en azdır. Başlıca sanayi kollarında çalışan işçi sayısı ile makina ve tesisler kıymetinin birlikte incelenmesi, sanayi branşlarının makinalaşma durumu hakkında, katî olmamakla beraber bir fikir verebilir. Kısa bir tetkikle bazı sanayi kollarında işçi sayısının fazla, buna mukabil makina ve tesisler kıymetinin az olduğu görülüyor. Meselâ, giyim eşyası sanayiinde durum böyledir. 58.814 işçi ile çalışanlar bakımından Türkiyenin mühim sanayi kollarından biri olan giyim eşyası sanayiinde makina ve tesisler kıymeti 21.587.291 T.L.'dir. Bu durum, aynı sanayide muharrik kuvvet kullanan sanayi tesislerinin ancak %1.8'ini teşkil ettiği (Giyim eşyası sanayiinde 31.737 tesis vardır. Bunun sadece 600 adedi muharrik kuvvet kullanmaktadır) hattâ 2'den az beygir kuvveti kullanan tesislerin ise bu nisbetin (%1.8'in) %88'ini teşkil ettiği vakıası ile birlikte mütalâa edilirse, giyim eşyası sanayiinin karakteri daha iyi belirmiş olur. Gıda sanayinde de durum aşağı yukarı aynıdır. Sellüloz, tütün, maden izabesi, matbaacılık ve neşriyat, taş, toprak sanayilerinde makina ve tesis kıymetleri oldukça yüksektir. Sellüloz sanayiinde 1321 işçi çalışmakta olmasına mukabil, 69.415.066 T.L. lik makina ve tesis vardır. Sellüloz sanayiinde müesseselerin %30'unun muharrik kuvvet kullanmakta olmasının bu durumla yakinen ilgisi vardır.

Türkiye'de belli başlı 19 sanayi gurubunda (ayrıca diğer sanayi çeşitleri de dahil) imalât neticesinde yaratılan kıymet 938.196.245 T.L.'dir (Tablo IV). Bu miktarın 241 milyonu gıda sanayiinde yara-

ılmaktadır. İmalât neticesinde yaratılan kıymet bakımından yapılan sıralamada kimya sanayiinin Türkiye'nin mühim bir sanayi faaliyeti halinde olduğunu gösteriyor. Sanayi faaliyetlerimizin imalât kıymetine göre yapılan tasnifi de hemen hemen yaratılan kıymet sıralamasına uymaktadır. Şekil 2'de görüldüğü gibi Türkiye sanayiinde 1950 yılında cem'an 2.543.817.571 T.L. olan imalât kıymetinin %72'sini gıda, mensucat, tütün ve kimyevî maddeler mamulleri teşkil etmektedir. Buraya kadarki izahatımızı bazı umumî neticelere bağlayabiliriz:

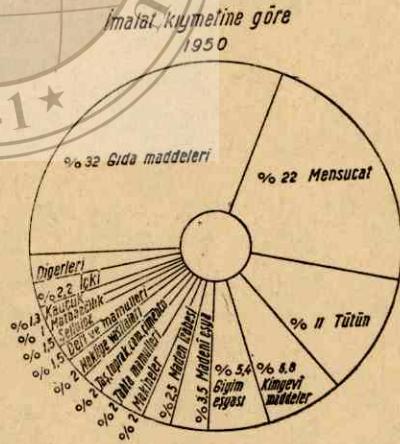
TABLO IV

İmalât neticesinde yaratılan kıymet sanayi grupları

Sanayi grupları	T.L.	Sanayi grupları	T.L.
Gıda	241.410.881	Tahta mamulleri	23.676.525
Mensucat	211.118.592	Matbaacılık ve neş.	15.635.934
Tütün	106.783.707	Makinalar	14.871.334
Kimyevî maddeler	56.000.619	Kauçuk	14.805.884
Giyim eşyası	45.854.654	Sellüloz	12.223.029
Madenî eşya	43.732.459	Deri ve mamulleri	10.983.819
Nakliye vasıtaları	34.086.306	Diğer	7.503.676
Taş, toprak, cam, çim.	32.707.544	Mobilya ev mefruşat	5.236.832
İçki	31.013.593	Elektrik makinaları	1.938.886
Maden izabesi	27.079.890	Maden k. ve petrol ma.	1.532.081

A. Türkiye'de belli başlı sanayi faaliyetleri arasında gıda sanayii, giyim eşyası sanayii ve mensucat sanayii en mühimleridir. Bu üç sanayi koluna ait olan tesisler bütün Türkiye sanayi tesislerinin %54'ünü teşkil etmektedir. Gene bu üç sanayi grubunda çalışanlar Türkiye sanayilerinde çalışanlar %54'ünü meydana getirmektedir. Yıllık satış ve hasılatla mevzu bahis üç sanayi kolunun payı %60, imalât neticesinde yaratılan kıymette %53, makina ve tesisat kıymetinde ise %49'dur.

B. Kriter olarak gerek 10'dan fazla işçi çalıştıran müesseseler; gerek muhtelif takatte muharrik kuvvet kullanma, veya 10 beygir kuvvetinden fazla muharrik kuvvet kullanma esası alınsın Türkiye sanayiinde küçük sanayi karakteri hâkimdir.

Şekil 2
Value of production

C. İş sahibi ve ücretsiz çalışan aile efradı miktarı v.s. aile işletmesi halindeki müesseselerin oldukça mühim bir durumda olduğunu göstermektedir.

IV - SANAYİ FAALİYETLERİ DAĞILIŞININ TESPİTİ

Sanayi faaliyetlerinin dağılışı, dolayısıyla sanayi bölgelerinin tespiti için kullanılacak kriter, eleman veya elemanlar meselesi, sanayi coğrafyasının en mühim mevzularından biridir. Bu mevzuda fikir yürütenler arasında Hartshorne¹², Strong¹³, Wright¹⁴, Jones¹⁵ ve Alexander¹⁶, işçi sayısı umumî işçi adedinde sanayi işçisinin nispeti, tesis adedi ve imalât neticesinde yaratılan kıymet unsurlarını esas alarak sanayi dağılışını gösteren haritalar meydana getirmişler ve her biri de kendi seçtiği unsurun isabet derecesini belirten fikirler ileri sürmüşlerdir. Hemen şunu belirtelim ki; her müellif daha ziyade Amerika Birleşik Devletlerinde veya bütün Kuzey Amerika'da sanayi bölgelerinin tespitine çalışmışsa da, mevzu bahis konuda umumî prensiplere varılması için kıymetli fikirler de ileri sürmüşlerdir. Bu mevzuda çalışan diğer bir Coğrafyacı da Huntington'dur. Huntington ilk basımını 1940'da neşrettiği «Principles of Economic Geography»'de (sahife 523-593) çalışan nüfusta sanayi işçilerinin nispetini esas alarak

¹² Hartshorne, Richard: «A New Map of The Manufacturing Belt of North America», ECONOMIC GEOGRAPHY, Vol. 12, 1936, s. 45-53. Şehir nüfusu ve sanayide çalışanlar esas alınmıştır.

¹³ Strong, Helen M.: «Regions of Manufacturing Intensity in the United States», ANNALS of the American Geographers, Vol. 27, 1937, s. 23-43. Muharrik kuvvet kullanma kesafeti esas alınmıştır.

¹⁴ Wright, Alfred: «Manufacturing Districts of the United States», ECONOMIC GEOGRAPHY, vol. 14, 1938, s. 195-200. Nüfusu 10000 ve daha yukarı olan şehirlerde sanayide yaratılan kıymet esas alınmıştır.

¹⁵ Jones, F. Clarence: «Areal Distribution of Manufacturing in The United States», ECONOMIC GEOGRAPHY, Vol. 14, 1938, s. 217-222. Sanayide çalışanlar, sanayide kullanılan muharrik kuvvet, sanayide yaratılan kıymet unsurlarına göre ayrı ayrı haritalar çizdikten sonra diğer bir harita yapıp bu üç haritanın beraberce işlemini yaparak Amerika Birleşik Devletleri için bir sanayi faaliyetleri dağılışı haritası meydana getirmiştir.

¹⁶ Alexander, W. John: «Manufacturing in the Rock River», ANNALS of the Association of American Geographers, Volume XI, September, 1950, Sayı 3, s. 235-253. Çalışanlar mutlak sayısını esas almıştır.

bir Dünya Sanayi Bölgeleri Haritası meydana getirmiştir¹⁷. Bu nevi çalışmaların yapılabileceği dokümanlara sahip olan bazı memleketlerde de yukarıda zikredilen unsurlardan biri veya diğerine göre sanayi faaliyetlerinin dağılışı tespit edilmeye, hiç değilse dağılışın ana karakterleri hakkında bilgi edinmeye çalışılmıştır. Bunlar arasında Sovyet Rusya için tertip edilen bilhassa zikre değer¹⁸. Amerika Birleşik Devletleri için meydana getirilenler dışında, sanayi faaliyetleri dağılışını oldukça iyi bir şekilde aksettiren bu haritalarda sınaî istihsal kıymeti esas alınarak (1926-27 yılı fiatları) Avrupa ve Asya Rusya'sındaki sanayi faaliyetleri tespit edilmiştir. Dickinson'un Almanya için yazdığı geniş eserinde Almanya sanayi bölgelerini, diğer bir deyişle Almanya'da sanayi faaliyetlerinin kesafet peyda ettiği sahaları göstermek için Von Crispendorf'un hazırladığı basit bir harita ile iktifa etmiştir. Belli başlı sanayi kolları veya sadece gösterilmesi arzu edilen sanayi kolları kendilerini temsil eden birer işaretle haritaya geçirilen sanayi faaliyetlerinin sadece yer aldığı sahalar görülmektedir¹⁹. Demangeon'un Fransa için meydana getirdiği harita da aynı karakterdedir²⁰.

Sanayi bölgelerinin tespiti meselesi zannımızca iki cephe arzetedir. Birincisi, bugün modern sanayide hâkim olan karakterlere göre genel olarak uygun bir dağılış kriterinin seçilmesi ve aynı zamanda bu işin sadece bir kriterle ne derece muvaffakiyetle yapılabileceğinin belirtilmesi. İkincisi ise, böyle bir çalışmanın mevzuubahis olduğu memleket sanayiine, hattâ, genel olarak bütün memleket iktisadî bünyesine uygun bir kriter seçilmesi.

Fikrin daha iyi belirtilmesi için, meselâ, sanayide çalışan işçi sayısı unsurunu, sanayi bölgelerinin dağılışını tespit etmek için ele alın-

¹⁷ Bu harita bilâhara hemen hemen aynen, Dr. Hans Boesch tarafından 1951'de Zurih'de neşredilmiştir. H. Boesch; Virtschafts-Geographischer ATLAS der Welt, Kimmerly X Frey, Geographischer Verlag, Bern. 1951, Pafta. No. 22.

Not: Birçok memleketler için işe yarar rakamlar bulamadığını bulduğu birçok rakamların da diğer memleketlerle mukayese kabiliyeti olmadığını peşinen zikreden Huntington'un bu haritasına göre, yeryüzünde sanayide çalışanların %40'ı aştığı iki saha mevcuttur; bunlardan birincisi Batı Avrupanın büyük bir kısmını ihata eder. Almanya ve İsviçre %45 değer ile en fazla sanayileşmiş bölgeler halindedir. %43 değerle İskoçya, %40 ile Belçika ve Hollanda evvelki bölgeyi takip etmektedir. Amerika Birleşik Devletleri sanayi bölgelerinde ise nisbet %31 civarındadır.

¹⁸ Economic Geography of the USSR. Edited by S. S. Balzak, V. F. Vasyutin and Ya. G. Feigin. American Edition Edited by Chauncy D. Harris, Ruscadan tercüme eden Robert M. Hankin 1952, New York.

¹⁹ Robert E. Dickinson: Germany, London 1953, s. 247.

²⁰ Demangeon, Albert: La France, Géographie Universelle, Tome VI. 1948, Paris, s. 659.

ması halinde, sanayi bünyeleri bakımından farklı memleketlerde kullanılması düşünülen işde kazanacağı farklı değerleri belirtelim: Amerika Birleşik Devletlerinde²¹ veya kısmen İngiltere veya Almanya sanayii gibi, makinalaşma bakımından her bölge ve fabrikada aşağı yukarı aynı seviyeye erişilmiş olan memleketlerde, sanayide çalışanlar adedi, sanayi faaliyetlerinin kesif olduğu bölgelerin tespitinde oldukça uygun bir kriter olabilir. Fakat, sanayi sahasında yeni yeni inkişaf etmekte olan, dolayısıyla fabrika gibi, modern sanayiın en mühim karakterinin birçok sanayi kollarında henüz başlangıç safhasında olduğu memleketlerde bu unsur, dağılışı ve kesafet bölgeleri hakkında isabetli neticelere varılmasına engel olur. Çünkü, bu gibi memleketlerde, birçok sanayi kollarında yeni fabrikalar kurulmakla bir nevi modern sanayide ilerleme, veya hiç olmazsa, yeni bir tekâmül safhası yaşanmaktadır. Böyle bir safhanın tabii bir neticesi olarak, gerek istihsal ve gerek yaratılan kıymet'in düşük olduğu, buna mukabil fazla işçi çalışan atölyemsi tesislerin çok sayıda bulunduğu bölgelerin, işçinin işinin makinalar tarafından yapıldığı ve gerek istihsal ve gerek yaratılan kıymetin atölyelerin kat kat üstünde olduğu fabrikaların adetçe az bulunduğu, dolayısıyla işçi sayısının daha az görüldüğü bölgelerden çok daha kuvvetli sanayi sahaları halinde karşımıza çıkması mümkündür. Böyle bir mütalâa, tesis adetlerinin sanayi faaliyetlerinin kesafet peyda ettiği bölgelerin tespitinde kullanılması için de varit olabilir. Filhakika, takat veya çalışan işçi adetlerini nazarı itibara almadan, tesis adetlerine göre yapılacak bir haritaya dökme işi, ancak teker teker sanayi branşlarına ait faaliyetlerin yer aldığı bölgeleri göstermek bakımından faydalıdır.

İmalât esnasında imal edilmekte olan maddelerin süratle el değiştirdiği (tesis değiştirdiği) büyük sanayi memleketlerinde, «imalât neticesinde yaratılan kıymet» unsurunun tek başına kâfi gelmeyeceğini ileri süren Jones, sanayide çalışanlar sayısı, kullanılan enerji, yaratılan kıymet ve istihsal kıymeti unsurlarını ayrı ayrı alarak 4 adet harita meydana getirmiş ve bilâhara bu haritaları birlikte inceleyerek A.B.D.'de «Sanayi Bölgeleri» adlı bir 5'inci harita meydana getirmiştir. Şüphesiz Jones'ın tuttuğu yol çok daha uygundur. Ancak, bu neviden tetkiklere girişmek için elde kâfi malûmatın bulunması en mühim şarttır. Bu şartın tahakkuk ettiği memleket ve bölgelerde, böylece modern sanayiın belli başlı vakıalarının çeşitli kesafet değerleri iktisap ettikleri sahaların tespiti ile, topyekûn sanayi faaliyetleri-

²¹ Gunnar Alexandersson: The Industrial Structure of American Cities, A Geographic Study of Urban Economy in the United States, Sweden, Uppsala 1956. Bu etüdde çalışan işçiler esas alınmıştır.

nin yer aldığı ve sanayi bölgeleri adı verilebilecek olan mıntakaların teşhisinde isabet payı artar. Bu isabet payının artmasına hizmet edebilecek diğer bir «unsur» da, sanayi faaliyetlerinin kesafet peyda ettiği bölgelerin araştırılmasına girildiği memleket veya bölgedeki «münakale» kesafetinin dağılışı çehresinin tetkikidir. İncelemek fırsatını bulduğumuz çalışmaların hiçbirinde, üzerinde düşünüldüğüne dair herhangi bir fikre rastlamadığımız bu husus, zannımızca ihmal edilmemesi gereken ip uçları verebilir veya hiç değilse, diğer unsur ve vakıaların işlenmesi ile elde edilen neticeleri teyit edebilir. Nitekim, hafızamızı yoklayarak meselâ, Huntington'un haritasında belli başlı sanayi bölgeleri olarak gösterilen bölgelerde, aynı zamanda münakale imkânlarının da son derece gelişmiş olduğunu hatırlayabiliriz. Mühim karakterlerinden birinin, büyük miktarlarda ham madde ve enerji istihlâk etmek ve buna muvazi olarak da gene büyük miktarlarda mamul madde imâl etmek olan modern sanayi faaliyetlerinin münakale imkânları ile olan sıkı münasebeti ve bu münasebetin değerlendirilmesinin sanayi faaliyetleri dağılışının tespitini kolaylaştırmaktaki rolü hakkında izaha girişmiyoruz. Filhakika, biz burada, sanayi faaliyetleri dağılışının tespiti meselesinde ileri sürülen veya kullanılan metodların etraflı bir tetkikini yapmaktan ziyade, bu mevzu da yapılan çalışmaların mahiyeti hakkında kısaca fikir vererek Türkiye'de topyekûn ve bazı belli başlı sanayi faaliyetlerinin dağılışını tespitite — elde mevcut imkânlar nispetinde — mevzu bahis çalışmalarda kullanılan «unsur»ların tatbikatını denemek istiyoruz. Bu durumda — evvelce zikrettiğimiz gibi — kullanılacak unsur veya kriterin tatbiki düşünülen memleket sanayiinin genel karakteri ve memleket iktisadiyatının hususiyetlerine uygun olarak seçilmesi başlıca şarttır. Diğer taraftan, bu gibi çalışmaların yapılmasına imkân veren malûmatı sağlayan sanayi sayımlarının henüz yeni başladığı Türkiye gibi memleketlerde unsur veya kriter seçiminde şüphesiz en mühim âmillerden biri de, sayımın ihtiva ettiği hususlardır. Nitekim, topyekûn sanayi faaliyetleri dağılışının tespitinde iyi neticeler verdiği görülen «imalât neticesinde yaratılan kıymet» unsurunun belli başlı sanayi faaliyetlerinin her biri için vilâyetlere göre değerlerinin mevcut olmaması, mevzu bahis sanayi kollarındaki faaliyetlerin coğrafî dağılışının bu yönden tespitine imkân vermemiş ve neticede, belirtilen mahzurlarına rağmen, tespitite esas olarak «tesis adedi» alınmıştır.

V - TÜRKİYE'DE SANAYİ FAALİYETLERİNİN DAĞILIŞI

Memleketimizde kullanılabilecek malûmat temin eden ilk etraflı sanayi sayımının ancak 1950 yılında yapılmış olması şüphesiz bu mev-

zuda çalışmaların da yeni yeni başlamasına sebep olacaktır. Bununla beraber, belirtilen malûmat noksanlığı, mukayese kabiliyetinin az ve ya hiç olmaması ve sair müşkülâta rağmen, Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin dağılışını kısmen haritaya geçirmeye çalışanlar olmuştur²².

Biz, Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin dağılışına esas olmak üzere sanayide çalışanların genel işçi yekûnundaki oranını kriter olarak almayı denedik. Bu iş için 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımında kullanılabilir malzeme olmadığı için 1945 nüfus sayımının üç cilt halinde neşredilen tafsilâtlı neticelerinden faydalandık. Bu neticelerde her vilâyette, muhtelif mesleklerde çalışanların adedi bildirilmektedir. Bunlar arasından imalât sanayiinde çalışanların adedini hesap etmek ve bilâhara bu adedin çalışanlar genel sayısındaki nispetini bulmak mümkündür. Bu esas üzerine yaptığımız hesaplamalar neticesinde Türkiyenin büyük bir kısmında sanayide çalışanlar sayısının %10'un altında olduğu, ancak bir iki vilâyette 10'un üstüne çıktığı (Tablo V'e bak) ve sadece bir vilâyette ise %25'i bulduğu görüldü. Nispetlerin bu karakterinin, sanayi faaliyetlerinin dağılışını kâfi derecede vuzuhla aksettiremeyeceği düşüncesi ile haritaya dökme işini yapmayıp, sadece bir tablo halinde neticeleri tespit etmeyi uygun bulduk. Bunda, tabloların Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin dağılışını hakkında etraflı fikir vermemesine rağmen, çalışan nüfus hakkında, üzerinde bilâhara düşünmeye sevk edici bazı vakıaları aksettirmesi mühim rol oynamıştır. Tabloların tetkiki, memleketimizde çalışanların %90 civarında bir nisbetinin ziraatle işgal ettiğini gösteriyor. Ziraatte çalışanların ise %50'ye yakın bir nispetini kadınlar teşkil etmektedir. Tabloların ortaya koyduğu diğer mühim bir husus ise, hemen hemen her vilâyette mesleksiz olanların büyük bir yekûn tutmadığıdır. Diğer bir ifade ile, çalışabilir nüfusta mesleksizlerin nispetinin az olduğudur. Filhakika, her vilâyete ait mesleksizler rakamının büyük bir kısmının o vilâyetteki 0-14 ve 64+ olanların ve geri kalanını da kadın nüfusunun meydana getirdiği ufak bir hesap ameliyesi ile ortaya çıkıyor. Bu duruma göre, çalışabilir nüfusun kısmı azamının (%90 civarında) ziraatte, geri kalanın da sanayi ve diğer işlerde çalışmakta olduğu görülmüyor. Türkiyede çiftçi nüfus yoğunluğunun zaten yüksek oluşu, diğer taraftan gittikçe artmakta olan nüfusun çoğunun geçim kaynağı-

²² Bunlar arasında A. Ardel'in 1943'de neşrettiği yazısına ilişkin harita en muvaffak olanıdır. Belli başlı sanayi kollarını temsil eden işaret ve harfler haritaya geçirilmiş ve böylece mevzu bahis sanayi faaliyetlerinin memlekette yer aldığı sahalara belirmiştir. Tekrar temas edeceğimiz bu yazı aynı zamanda Türkiye sanayiinin o zamanki durumu hakkında geniş malûmatı ihtiva etmektedir. «A. Ardel, Cumhuriyet Devrinde Endüstri», Türk Coğrafya Dergisi, Yıl 1, Sayı III-IV, 1934, Ankara s. 314-351.

Tablo V

Vilâyet	Ziraat (top. mahs.)		Mesleksizler		0-14 yaş		65 +		Umumi işçi		Sanayi		
	İşçi sayısı	Kadın nispeti %	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	sayısı	İşçi sayısı	Sanayi işçi nispeti %
Afyon	132046	51477	38	117755	60812	53491	487	3554	151000	7300	14,8		
Ağrı	36714	5571	15	58127	27780	27576	227	1594	44000	710	1,6		
Amasya	47198	16032	33	54401	26424	24214	371	2123	61000	5900	9,5		
Ankara	158269	39875	25	142406	111633	113339	1646	7926	278000	30000	10,7		
Antalya	79817	20917	26	60871	53734	53232	649	4889	97000	7000	7,2		
Aydın	73962	18182	24	61554	50725	50986	969	6880	104000	16800	16,1		
Balıkesir	142726	29908	20	102929	56984	83786	1582	10260	210000	18000	8,4		
Bilecik	47452	13408	28	56607	22082	22939	447	2877	54000	2700	5,0		
Bingöl	19635	2273	11	35132	16864	15885	125	1177	22000	1350	6,0		
Bitlis	20301	3909	9	30048	15047	14014	159	849	25000	950	3,8		
Bolu	113956	44947	39	98580	47095	48552	565	5032	126000	5800	4,6		
Burdur	44364	16153	36	26401	23743	22589	264	1795	54000	6000	11,1		
Bursa	155830	41992	26	202825	69333	79244	1565	10383	204000	21000	10,3		
Çanakkale	75000	14453	19	118265	43173	34067	987	6317	148000	7300	5,0		
Çankırı	83467	36576	43	65711	35480	34067	232	2322	93000	2400	2,5		
Çorum	75606	38363	50	32120	29288	26866	193	1547	83000	2800	3,3		
Çoruh	97579	24335	24	69241	58990	56562	719	3946	109000	5300	4,9		
Denizli	84636	27488	32	70174	129002	59891	57274	868	5759	116000	2300	19,8	
Diyarbakır	62230	12428	19	58701	51766	47017	564	3039	82000	4600	5,6		
Edirne	71231	21736	30	38086	76461	33350	408	3187	85000	4600	5,4		
Elâzığ	58780	16252	28	44219	37095	35311	533	2425	84000	8000	9,5		
Erzincan	50331	17017	33	36684	70978	32949	347	2518	65000	2600	4,0		
Erzurum	140291	44392	31	78525	146755	73045	707	4965	180000	4300	2,5		
Eskişehir	54674	11380	20	50262	117884	45112	799	4418	91000	14000	15,3		
Gaziantep	70598	16617	23	64976	56139	53142	955	3747	102000	14000	13,7		
Giresun	125247	60637	39	59248	88423	48500	430	3214	135000	3900	2,8		
Gümüşane	73148	28854	39	40476	69713	36801	282	2133	80000	1800	2,2		
Hakkâri	10544	1811	17	8074	15083	6761	70	544	11000	95	0,8		
Hatay	62253	14297	22	61564	107418	48252	830	3874	85000	7500	8,8		
İçel	68228	13723	20	63193	125143	53235	627	4312	90000	10600	11,7		
İstanbul	52878	5442	10	197296	444733	116502	1117	30563	436000	109500	25,1		
İzmir	126317	22761	18	134697	297641	102939	3507	16601	241000	44000	18,2		

Vilâyet	Ziraat (top. mahs.)		Mesleksizler		0-14 yaş		65 +		Umumi işçi		Sanayi işçi	
	İşçi sayısı	Kadın nispeti %	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	sayısı	sayısı	sayısı	nispeti %
İsparta	51275	18874	37536	66310	30745	29220	588	2981	68000	11000	16,1	
Kars	132645	42946	81629	133868	74515	72384	419	4219	166000	3500	2,1	
Kastamonu	185306	90436	69758	114902	62428	59375	1046	6749	201000	7500	3,7	
Kayseri	109930	34938	82872	149389	70417	67735	908	4756	138000	14000	10,1	
Kırklareli	61115	17725	32780	68843	28437	29805	239	2985	78000	4300	5,4	
Kirşehir	46468	11661	35046	69988	30619	30774	288	1626	52000	2800	5,3	
Kocaeli	156772	61533	7042	136258	67989	65464	915	5605	202000	13600	6,2	
Konya	209550	58389	137385	275273	119530	121166	1228	8125	249000	5400	2,1	
Kütahya	149649	60539	72383	138948	63736	62222	765	5382	179000	17500	9,7	
Malatya	132563	36250	95553	175132	84885	77689	724	4598	157000	14000	8,9	
Manisa	140490	34012	92237	200507	78159	79491	1333	9138	180000	20000	11,1	
Maraş	71372	14016	62251	113470	53856	51437	433	2634	86000	6200	7,2	
Mardin	54990	8108	58433	107875	52082	47685	854	3432	69000	4100	6,0	
Mugla	57126	12624	46797	99204	40699	39766	682	5340	75000	6000	8,0	
Muş	20688	1881	20474	39621	18783	17280	272	1203	23000	440	1,9	
Niğde	93471	28330	67871	121997	59040	57104	568	3032	108000	6000	5,5	
Ordu	163474	76323	67776	94334	62895	57422	275	2578	171000	2700	1,5	
Rize	56292	32171	40316	66500	34960	31774	430	3624	65000	4400	6,9	
Samsun	185593	82828	80057	116432	72618	64475	510	2994	211000	10000	4,7	
Seyhan	116723	31672	97307	198125	70750	77629	830	4039	152000	15500	10,1	
Siirt	30822	4017	32584	59611	28920	25277	410	1722	41000	2800	7,0	
Sinop	96380	43948	40563	62275	37006	34845	352	2298	92000	2300	2,5	
Sivas	204112	82964	101455	162898	91449	87402	593	4392	226000	8700	3,8	
Tekirdağ	64389	15290	39716	85940	34874	35623	388	3915	77000	3800	5,0	
Tokat	137710	50850	68422	119750	61793	59270	429	3192	151000	7800	5,1	
Trabzon	173750	100007	93019	109236	67659	64661	1146	4054	192000	7450	3,9	
Tunceli	26583	5861	21148	38434	19436	17396	182	1294	30000	850	2,8	
Urfa	70262	15898	60732	113673	49333	48412	2434	2866	90000	6450	7,1	
Van	31295	3962	29721	54347	26912	24470	174	1578	44000	990	2,2	
Yozgat	120100	39216	55064	104584	5077	49628	280	2080	128000	2600	2,1	
Zonguldak	139292	72936	71623	110188	62209	55331	927	4390	202000	42800	21,0	

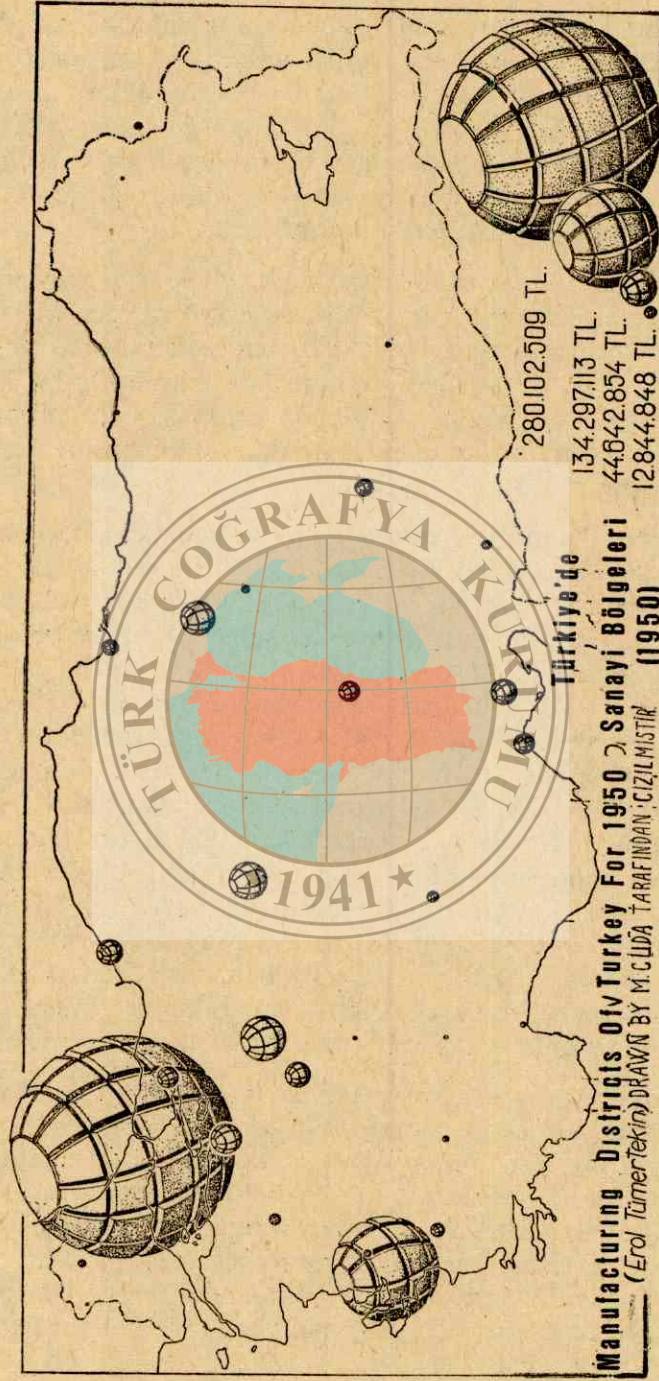
nın ziraate yönelmekle zirai nüfus kesafetinde daha da sıkışık bir hal meydana getirmek ihtimali karşısında yıllarca evvel ileri sürülen²³ «ekili-dikili toprakların genişletilmesi ve bu topraklardan alınan verimin arttırılması» çaresi yanında «Türkiyede aynı zamanda endüstri gelişimine de büyük bir hız verilmesi ve fazla gelen çiftçi nüfusu ekili ve dikili topraklara nazaran bir miktara indirmek gerektir», fikri üzerinde ehemmiyetle durulmasına âmil olur.

Çalışan nüfusta sanayide çalışanlara nispetinin böylece dağılışı tipini aksettirmek bakımından uygun netice vermemesi üzerine, vilâyetlere göre işyerleri sayısı ve imalât neticesinde yaratılan kıymet unsurlarını esas aldık. Bunda, evvelce de belirttiğimiz gibi, herşeyden evvel, 1950 Sanayi ve İşyerleri sayımı ile temin edilen malzemenin çeşidi ve bunlar arasından memleket sanayiinin bünyesine uygun «unsur» seçilmesidir.

1950 Sanayi Sayımının temin ettiği ve memleketteki sanayi faaliyetlerinin dağılışının tespitinde kullanılacak malzeme, evvelce yapılan sayımlarla mukayese edilemeyecek derecede müsait ve zengindir. Filhakika, bu sayım muayyen bölgelere ve muayyen sanayi kollarına inhisar etmeyip, bütün Türkiyeyi ihata etmiştir. Sanayi faaliyetlerinin dağılışı ise, belli başlı sanayi kollarının her birindeki işyeri adedi, her vilâyet için bildirilmiştir. Böylece herhangi bir vilâyette, meselâ mensucat sanayiine ait kaç adet işyeri mevcut olduğunu öğrenmek mümkündür. Şüphesiz, ayrı ayrı sanayi kollarına ait işyeri sayılarının toplanması ile de her vilâyetteki genel işyeri sayılarının tespiti kabil. Nitekim, neşredilen sayım neticelerinde vilâyetlerdeki işyerlerini gösteren ayrı bir sütun mevcuttur. Bunun dışında her vilâyetteki şu hususlar için de malûmat verilmektedir; çalışanlar sayısı (iş sahibi ve ortaklar, ücretsiz aile efradı, ücretli işçiler halinde) ücretliler ortalaması, yıllık ücret tutarı, bir yıllık satış ve hasılat, malzeme, mahrukat ve enerji maliyeti, makina ve tesisat tahminî kıymeti.

Bu hususlardan işçi sayısı ve imalât neticesinde yaratılan kıymeti esas almamızda; çalışan işçi adetlerinin sadece ücretlilere inhisar ettiği veya ücretliler ortalaması veya yıllık ücret tutarlarının alındığı takdirde, ücretsiz aile efradının veya işsahibi ve ortaklarının çalıştığı işyerlerinin ihmal edileceği, diğer taraftan, satış ve hasılatın sanayi nevinin kullandığı ham maddeye göre değişmesi, makina ve tesisat tahminî bedellerinin sanayiimizin başlangıçta belirtilen hususiyeti icabı uygun olmaması ve nihayet mahrukat ve enerji fiyatının da ge-

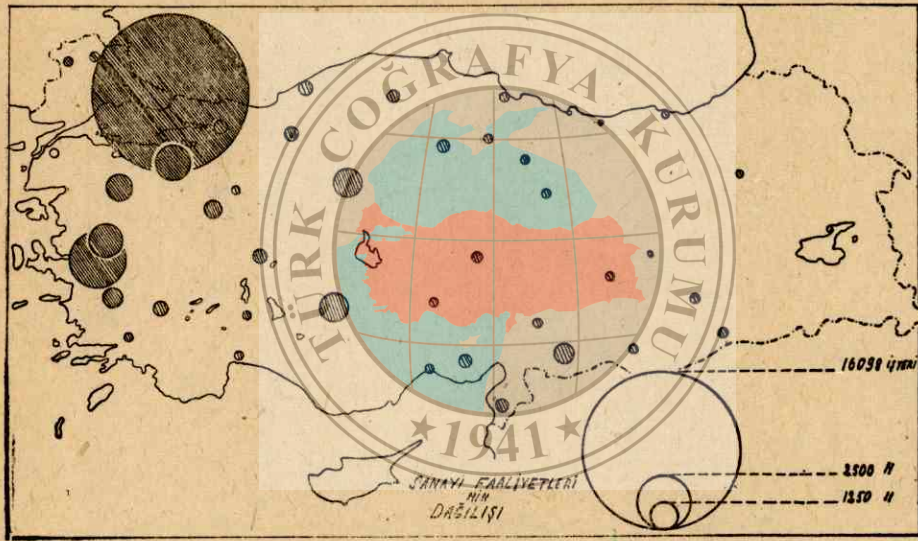
²³ A. Tanoğlu: «Türkiyede çiftçi nüfus yoğunluğu meselesi», İktisat Fakültesi Mecmuası Ekim 1944-Ocak 1945, No: 1-2, s. 43-53.

Sekil 3
Manufacturing Districts of Turkey

ne sanayiimizin bünyesi icabı şümüllü bir unsur olamayacağı düşünceleri âmil olmuştur.

Gerek işyerleri adedine göre, gerekse yaratılan kıymet esasına istinaden tertip edilen haritalar, sanayi faaliyetlerinin kesafet peyda ettikleri başlıca iki bölgenin mevcut olduğunu gösteriyor (Şekil 3,4,5,6,7,8,9,10). Bunlardan ilki Marmara Bölgesi, ikincisi ise Ege Bölgesi'dir. Bu bölgelerde de esas kesif faaliyet sahalarının hemen hemen bir iki şehre istinat ettiği müşahede ediliyor. Filhakika Marmara bölgesinde İstanbul (işyeri sayısı 16.098, yaratılan kıymet 280.102.509 T.L.), Ege Bölgesinde de İzmir (işyeri adedi 5677, yaratılan kıymet 134.297.113 T.L.) bölgelerinde hattâ memlekette sanayi faaliyetlerinin en kesif olduğu sahalardır. Bu iki bölgeden sonra, Eskişehir, Ankara, Konya

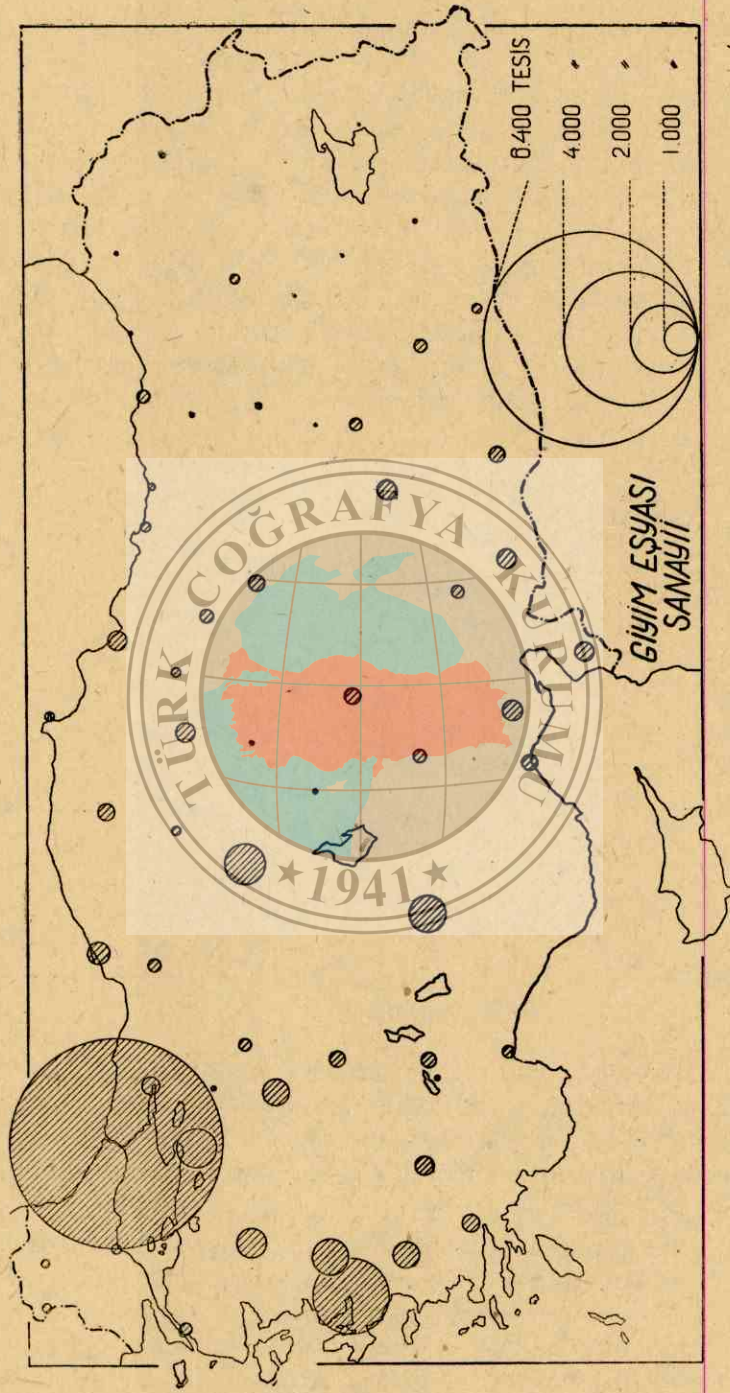

Şekil 4

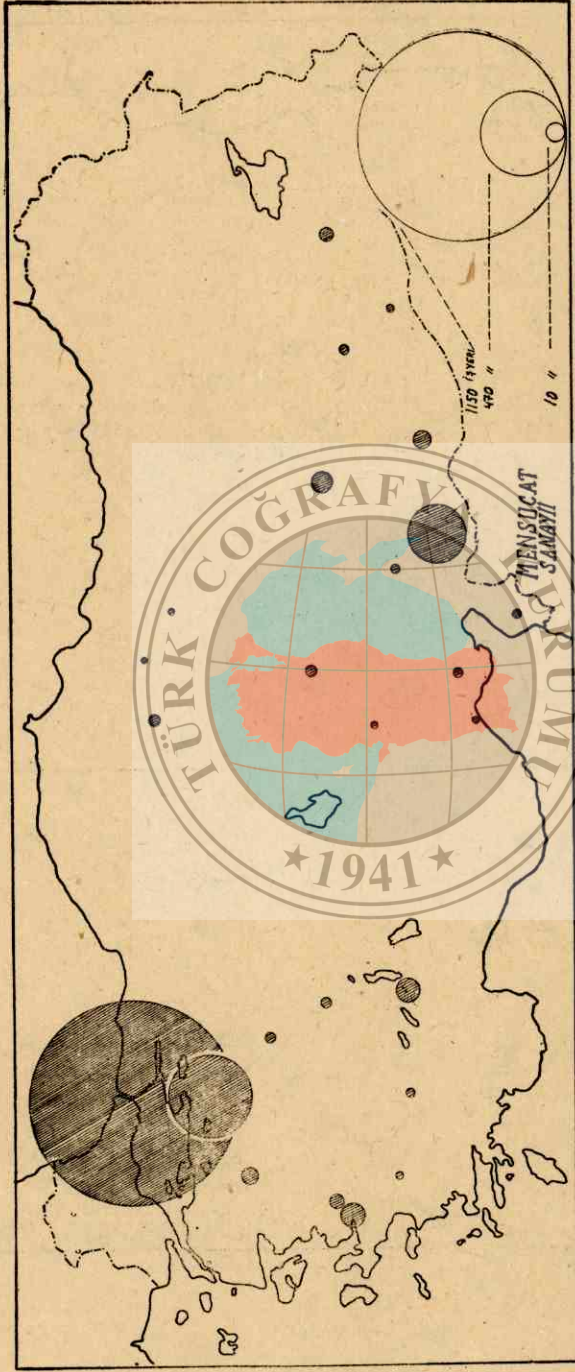
ve Kayseri'deki sanayi faaliyetleri nazarı itibare alınarak bir üçüncü bölge olarak İç Anadolu ve Mersin, Adana ve Gaziantep ile temsil edilen bir dördüncü bölüm olarak Güney Anadolu'nun bu kısmı, sanayi faaliyetlerinin gruplandığı diğer bir bölge olarak kabul edilebilir.

Bu müşahedelere göre, Türkiye'de sanayi faaliyetleri, ehemmiyet derecelerine göre, şu bölgelerde gruplanmıştır: Marmara bölgesi, Ege Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi ve Güney Anadolu Bölgesinin Mersin, Adana ve Gaziantep'i içine alan kısmı.

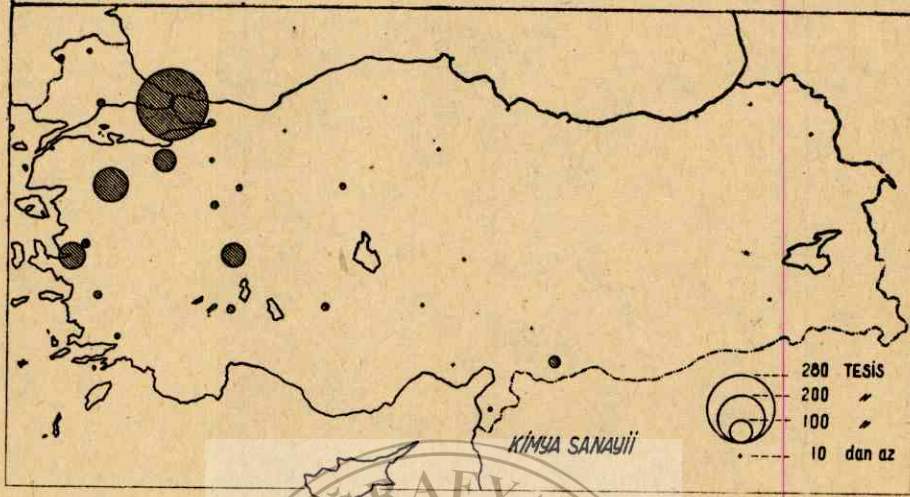
Sanayi faaliyetlerinin az gelişmiş olduğu sahalara gelince; Doğu Anadolu, Karadeniz Bölgesi ve güney Anadolu heyeti umumiyesi ile sanayi faaliyetlerinin az gelişmiş olduğu sahalarda halinde karşımıza çık-

Sekil 5
Apparel Industry

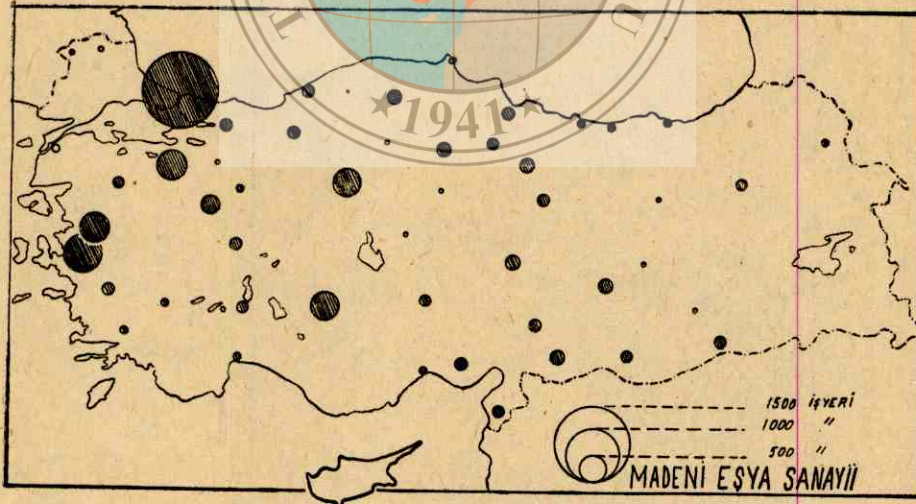
Sekil 6
Textile Industry

Şekil 7

Chemical Industry

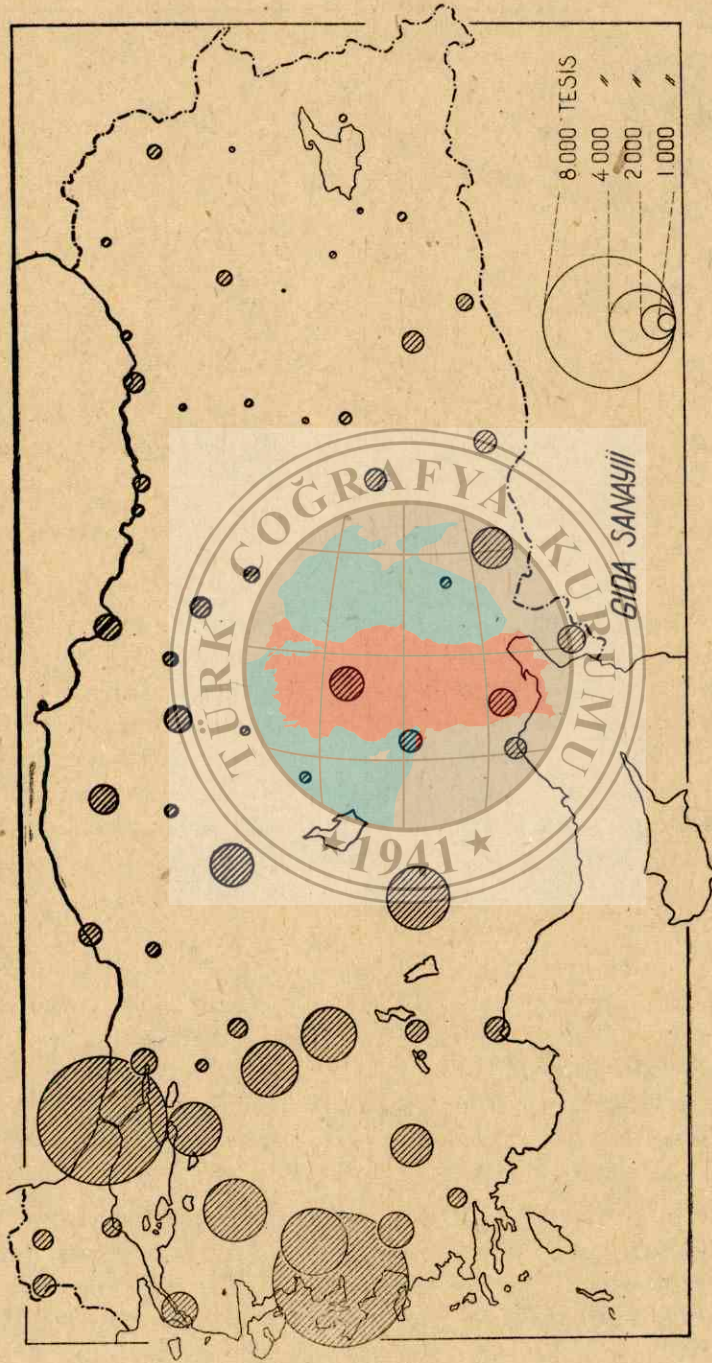
(Tesis = establishment)

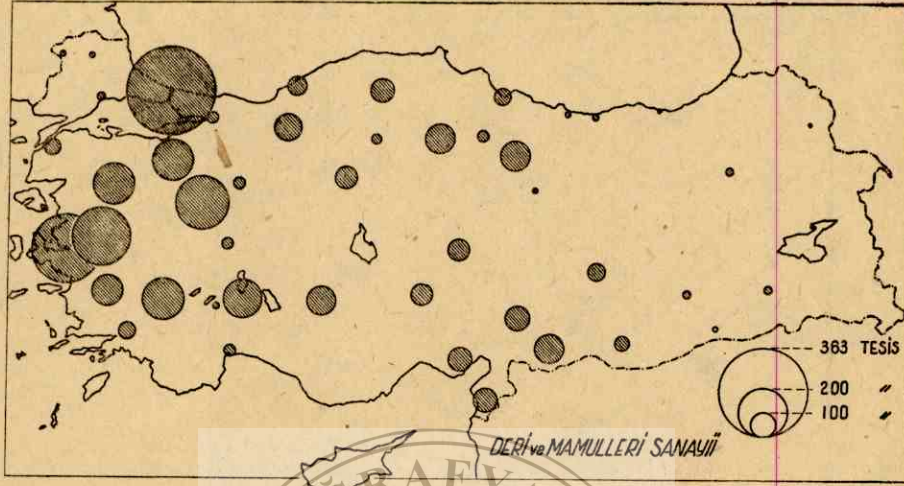
Şekil 8

Metal Fabricated

(İşyeri = establishment)

Şekil 9
Food and Related Products.

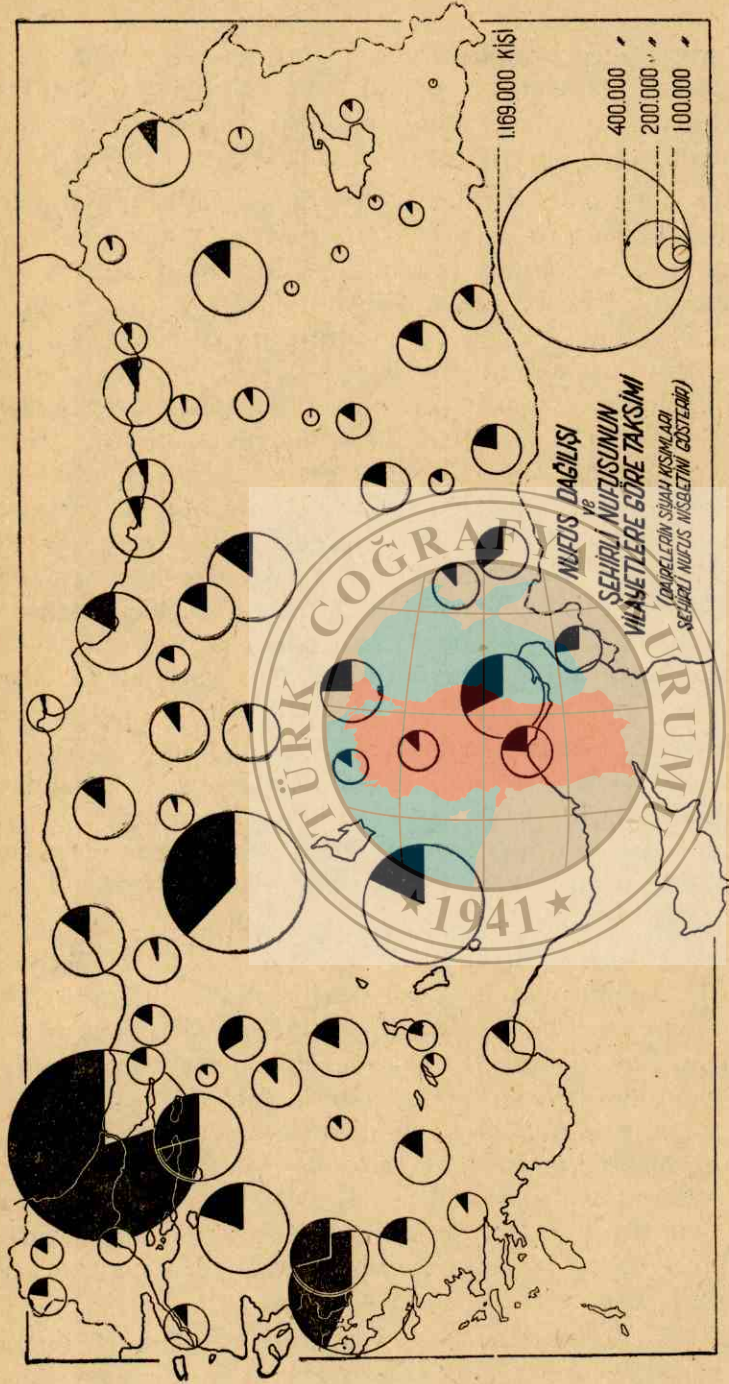
Şekil 10

Leather Products

maktadır. Burada hemen şunu belirtmek lâzımdır: sanayi faaliyetlerinin kesafet peyda ettiği bölgeler olarak belirttiğimiz bölgelerde de — zikredildiği gibi — her vilâyette aynı derecede inkişaf etmiş kuvvetli sanayi faaliyetleri mevcut değildir. Faaliyetler muayyen bazı şehirlerde kuvvetli, buna mukabil, bölgelerin geri kalan şehirlerinde, sanayi faaliyetlerinin az gelişmiş olduğu Doğu Anadolu, Karadeniz ve güney Anadolu bölgelerindeki gibi ehemmiyetsiz teşebbüsler halindedir. Şüphesiz, sanayi faaliyetlerinin az gelişmiş olduğu bu bölgelerde de nispeten kuvvetli sanayi faaliyetlerinin gelişmiş olduğu bazı şehirler mevcuttur.

Belli başlı sanayi kolları hakkında vilâyetlere göre temin edilebilen yegâne malûmatın işyeri sayıları olduğunu evvelce belirtmiştik. Bu malûmatın haritaya dökülmesi ile, bir taraftan münferit sanayi kollarına ait faaliyetlerin yer aldığı sahalar, diğer taraftan da çeşitli sanayi faaliyetlerinin yer aldığı sahaların birlikte incelenmesi ile, sanayi bölgeleri ismini verebileceğimiz, sanayi faaliyetlerinin kesafet peyda ettiği sahaların müşahedesi kolaylaşır.

Başlıca sanayi faaliyetlerinin her birinin dağılış tipinin neden böyle olduğunun izahı şüphesiz her sanayi kolunun hususiyeti ile tesis yerini tâyin eden faktörler münasebetlerinin yakından incelenmesiyle yapılabilir. Filhakika, biz de gelecek çalışmalarımızda belli başlı sanayi kollarını bu bakımdan ayrı ayrı ele almayı düşünüyoruz. Burada, birkaç sanayi koluna ait tertip etmiş olduğumuz haritalarda

Sekil 11

Distribution of Population in Turkey

The population of the provinces are shown by circles. The area of the circles differ according to number of people. URBAN (Settlement over 5000) percentage of total population by Provinces are shown in the circles (black areas).

yapmış olduğumuz bir umumî müşahedeye gerek memleketimizin başlıca sanayi bölgelerinin ortaya çıkması, gerekse bu faaliyetlerle münasebeti olan diğer olayların tespitine yol açması bakımından ehemmiyetli olduğu için nazarı dikkati çekmek istiyoruz.

Mevzuubahis müşahede, her türlü sanayi faaliyetlerinin toplanmış olduğu başlıca bölgelerin hemen daima memleketimizin çok nüfuslu ve aynı zamanda da şehir nüfusu nispetinin fazla olduğu bölgelere tekabül etmesidir. Harita 11, bu durumu açıkça göstermektedir. Dairelerin büyüklüğü vilâyetlerin nüfusunu, daireler içindeki siyah sahalar ise, dairenin ait olduğu vilâyetteki şehir nüfusu oranını göstermektedir. Bu haritada açık olarak görüldüğü gibi esas itibariyle İstanbul, Bursa, Balıkesir, İzmir ve Manisa tarafından temsil edilen Marmara ve Ege bölgelerinin Türkiye'nin gerek nüfusu, gerekse şehirli nüfusu oranı ile başta gelen iki bölgesidir. Bu bölgeleri Eskişehir, Ankara, Konya ve Kayseri ile temsil edilen İç Anadolu takip ediyor. Güney Anadolu'nun Mersin, Adana ve Gaziantep kesimi genel nüfus itibariyle Marmara, Ege ve hattâ İç Anadolu bölgelerinden daha ehemmiyetsiz durumda ise de, buralarda şehirli nüfusu oranı yüksektir (Şehir olarak nüfusu 5000'in üstünde olan yerleşmeler alınmıştır).

Bu duruma göre, yukarıda zikredilen, genel nüfus ve şehirli nüfusu oranı itibariyle Türkiye'de başta gelen 4 bölgenin aynen, sanayi faaliyetlerinin kesafet peyda ettiği tespit edilen (Marmara, Ege, İç Anadolu ve Güney Anadolu'nun Mersin, Adana ve Gaziantep'i içine alan kısmı) 4 bölgeye uygunluk gösterdiği müşahede ediliyor.

Memleketimizde, sanayi faaliyetleri — şehirli nüfusu ve nüfus sayısı münasebetinde varılan bu netice, diğer bir deyişle, sanayi faaliyetlerinin büyük şehirlerle yakın ilgisi, tertip etmiş olduğumuz bir tablo ile açık olarak ortaya konulmaktadır. Filhakika Tablo V'in tetkiki; Türkiye'de nüfusu 100.000'in üstünde olan 5 şehirdeki işyerlerinin Türkiye'de mevcut işyerlerinin %29'unu, sanayide çalışanların ise %56'sını ihtiva ettiğini gösteriyor. Eğer, nüfusları 30.000'in üstünde olan 26 şehirde mevcut işyerleri ve sanayide çalışanlar sayısı hepsi birden Türkiye yekûnuna nispet edilirse; işyerlerinin %44'ünün, çalışanların ise %75'inin bu 26 şehirde bulunduğu müşahede edilir. Bu müşahede, Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin büyük yerleşme merkezleri ile sıkı sıkıya ilgili olduğunu ortaya koyuyor.

Bir seri yazı halinde incelemek tasavvurunda olduğumuz Türkiye Sanayi faaliyetlerinin arzettiği dağılış tiplerinin incelenmesi esnasında, yerleşme merkezleri - sanayi faaliyetleri münasebetine, bu defa bu münasebeti izah denemesi gayesiyle tekrar döneceğiz.

TABLO VI

Nüfusu 30.000'in üstünde olan şehirlerde işyeri ve çalışanlar sayısı

Şehir grupları	İş yerleri		Çalışanlar	
	Sayı	%	Sayı	%
Nüfusu 100.000'in üstünde olan şehirler	23750	29	129885	56
Nüfusu 100.000-50.000 arasında 6 şehir	4978	6	19853	9
Nüfusu 50.000-30.000 arasında 15 şehir	7352	9	22197	10
26 şehir toplamı	36080	44	71935	75

STRUCTURE AND DISTRIBUTION OF THE MANUFACTURING INDUSTRIES IN TURKEY

(Summary)

In this study an attempt is made to analyze the major characteristics of the manufacturing industries and to show their distribution patterns in the country.

We have documents now in order to study Turkish industries since the first complete industrial census undertaken by the Central Statistical Office in 1951.

As a matter of fact, before mentioned Census, Turkey never had a complete industrial census. The most long-standing publication relating to industrial statistics elaborated in Turkey, refers to the years 1913-1915. Those statistics have been compiled with the collaboration of the Ministries of Commerce and Agriculture by the intermediary of officials sent to the industrial establishments located in Istanbul, Izmir, Bursa, Manisa and Uşak for the purpose of gathering the information on those establishments numbered at that time as 262 to 282. The first industrial census since the proclamation of the Republic undertaken by the Central Statistical Office dates of 1927 and engendered 65224 establishments. It is, however, to be noted that this total includes 28995 establishment involved in mine extraction and agricultural activities, such as agriculture, domestic animals, products from fishing and hunting. A Survey held by the Central Statistical Office, covering the activities of establishments benefiting of the Industrial Encouragement Law during the period 1936-1941 and based upon the registers of the General Directorate of Industry indicated a number of establishments superior to one thousand.

Following these census and surveys the first Census of Manufacturing and Business of a general character executed on occidental standarts and covering the activities for 1950 took place during May 1951 under the nomination "Census of Manufacturing and Business for 1950". This census has been carried out by the intermediary of officials bearers of questionnaires specially prepared in order to involve both official and Private Sectors and to study separately the branches of economic activity such as industry, Trade-Wholesale and

retail-Construction, Transport and Services and the particularities of each establishment engaged in those branches. The census covered all province and district center as well as the communal centers and villages having over 2000 inhabitants at 1950 and also the localities chosen by Sampling Method within the communal centers and villages of 501-2000 population. No distinction has been made while considering the establishments where they belong to national or foreign private enterprise, to State, Local Administrations, Municipalities or villages and every establishment entering the census subject has been counted without exception.

According to "Census of Manufacturing and Business for 1950" the number of establishments in activity at time reaches the total of 98.228. This total also enclose the establishments existing in villages, with a population between 501-2000 inhabitant, where the Sampling Method has been applied. In areas with over 2000 population have 83.331 establishments. (A Statistical summary of the production and composition of industries is given in Table I).

Of these 1595 establishments have 10 or more workers. In this way only 1.9 percent of manufacturing industries have a labor force 10 and over. The establishments with motive power were 10.889 which is equal to 13.2 percent of total. But the establishments which have mechanical power more than 10 H.P. were only 2.3 percent of the total. The percentage of workers and using motive power and also, the number of unpaid family workers clearly show that Turkish manufacturing industries consist of largely small and family establishments.

For determining the distribution of manufacturing we used the factor of "value added to materials by the manufacturing process" as a basis. The accompanying map (Figure 3) shows the manufacturing districts of Turkey. On the other maps (Figure 4) the number of establishments is taken as a basis. The reason for taken the number of establishments, in spite of many weakness, as a base to show the localization of industries is the availability of those data for every provinces (Vilayet).

Examination of these maps show that, the manufacturing industries in Turkey are highly concentrated in the urbanized areas of the country. As a matter of fact, a comparison of distribution maps with the urban population map (Figure 11) shows a high correlation of greater manufacturing activities with greater urbanization.

In fact, the urban population is greater in the western half of Turkey (especially Marmara and Ege regions) which shows a positive correlation with the manufacturing activities.

TABLE I

Employment of Labor, number of establishments etc. by major industrial groups, 1950
(In areas with over 2000 population)

Industries	Number of Establishments	Number of Workers (October 1950)			Sales and Receipts Entire year	Value of Production	Value Added by Manufacture	Estimated Value of Machinery and Equip
		Proprietors and Partners	Unpaid family Workers	Average paid Workers				
Food Pr.	9732	9829	3274	29670	8,074,13030	822903713	241410881	78879413
Beverage Pr.	527	405	137	3270	5,714,6638	56403045	31013593	22190657
Tabacco Pr.	68	16	2	29036	2,764,22938	284926413	106783707	10277329
Textile Pr.	3571	3328	924	59510	5,895,38481	5,774,63251	2,111,18592	3,283,24957
Apparel Pr.	31873	32560	6743	19852	13,746,9910	1,356,87050	4,585,4654	21,085,291
Wood Pr.	5074	5405	1045	6406	4,884,0952	5,067,5517	2,367,6525	1,315,8786
Furniture Pr.	1294	1406	199	1758	1,098,3109	997,8838	5,236,832	260,6900
Paper Pr.	212	192	29	3800	4,204,9127	3,503,4660	1,222,3029	6,941,5066
Printing Pr.	849	876	108	323	2,658,2221	2,691,4790	1,563,5934	2,002,5619
Leather Pr.	4264	4290	900	2330	3,965,2832	3,733,0111	1,098,3819	5,623,581
Rubber Pr.	335	330	67	4022	2,864,2601	3,012,8622	1,480,8884	6,978,379
Chemical Pr.	1178	948	343	8225	16,461,8492	17,400,2920	5,600,0619	50,121,599
Pr. of Petr. and Coal	6	3	—	256	4,737,359	4,722,599	1,532,081	22,100
Stone clay Pr.	1517	1022	274	8408	5,063,6853	5,210,7387	3,270,7544	4,383,819
Metal Primary Pr.	484	503	55	6255	5,970,7859	6,343,4036	2,707,9990	9,178,9359
Metal Fabricated	13534	14332	4974	12997	9,294,7687	8,827,2369	4,373,2459	28,023,708
Mach. (Except Elec.)	2687	2797	714	3828	21,422,956	23,541,332	14,871,334	18,050,357
Machinery (Elec.)	481	505	47	319	26,107,44	26,129,11	1,938,886	13,950,558
Transport Equip.	2818	3084	868	13326	54,986,186	54,509,761	34,086,306	55,922,045
Miscellaneous Pr.	2 2067	2107	298	1469	13,955,724	13,085,246	7,503,676	43,982,17